

Eeldatava lugeja mõju Harriet Jacobsi orjanarratiivile „Incidents in a Life of a Slave Girl“ ja Eduard Vilde ajaloolisele romaanile „Mahtra sõda“¹

Kadri Naanu

Teesid: Orjust ja orjandust puudutavate kirjandusteoste kirjanemise eesmärk ulatub sageli autori isiklikest kunstilistest taotlustest kaugemale ja on seotud sooviga teksti lugejat mõjutada, mistõttu on kirjutajate jaoks oluline võita nende publiku usaldus. Artikkel uurib, milliseid vahendeid eesti ja Aafrika-Ameerika autorid kasutavad, et veenda lugejaid oma tekstide või minevikutõlgenduse tõeväärtuses. Analüüs toetub Harriet Jacobsi kanoonilisele orjanarratiivile „Incidents in a Life of a Slave Girl“ (1861) ja Eduard Vilde ajaloolisele romaanile „Mahtra sõda“ (1902). Kahte nõnda erinevasse kirjandustraditsiooni kuuluvate tekstide käsitlemine ühe artikli piirides aitas märgata huvitavat paralleeli – mõlemad analüüsitud autorid toetusid teostes dokumentaalsele abimaterjalile, et paigutada tekstis kirjeldatud sündmuseid tekstivälisesse maailma.

Märksõnad: elulookirjandus, autobiograafiad, ajaloolised romaanid, abolitsionism

Sissejuhatus

Orjandusest ja orjusest kõnelevad kirjandustekstid, nii omaeluloolised kui fiktsionaalsed, on kirja pandud mingitel kindlatel eesmärkidel: et võita pooldajaid orjandusevastasele liikumisele, anda lugejatele pilt orjanduse argipäevast, kõneleda minevikusündmuste abil autori kaasaja aktuaalsetest probleemidest jne. Nende eesmärkide saavutamiseks on oluline, et avaldatud teosed ei pelutaks lugejaid enesest eemale, vaid vastaksid teatud määral nende ootustele, mis võivad olla seotud näiteks teksti žanriga, või lükkaksid ümber kirjanduspubliku eelarvamusi, mis puudutavad tekstis kujutatud sündmuse või teksti autorit ennast. Järgnevalt uurin adressaadi dünaamikat Aafrika-Ameerika ja eesti kirjandusest pärit orjandust (*chattel slavery*, päris- ja teoorjus) kujutavates tekstides. Artikkel otsib vastust küsimusele, milline mõju on tekstide adressaadil või eeldataval lugejal (*implied reader*) autorite poolt valitud jutustamisviisidele. Eeldatava lugejana mõistan Wayne Boothile toetudes teatud ettekujutust, mis autoril oma teksti kirjutades on selle tulevases lugejast ning millele ta tekstis eri viisidel viitab (Booth 1983: 422). Mind huvitab, kuidas on autorid oma teoste adressaadile viidanud ning milliseid vahendeid valinud, et täita tekstidele seatud eesmärki. Samuti uurin, kuidas valitud strateegiad omakorda mõjutasid nende teoste vastuvõttu, ning analüüsin, millised tagajärjed on lugeja ootustele mittevastamisel. Artikli esimeses osas toetun Harriet Jacobsi

---

1 Artikli valmimist on toetanud ETFi grant 9035 „Adressaadi dünaamika eesti elulookirjutuses“.

kanoonilisele orjanarratiivile „Incidents in a Life of a Slave Girl“ („Juhtumusi orjatüdruku elust“, 1861) ja Eduard Vilde ajaloolisele romaanile „Mahtra sõda“ (1902).

Eduard Vilde ajaloolise triloogia esimene romaan „Mahtra sõda“ on eesti lugejale kooli kohustusliku kirjanduse kaudu teada. Romaan käsitleb 19. sajandi keskpaigas toimunud talurahvarahutusi, mis järgnesid 1856. aasta talurahvaseaduse vastuvõtmisele, ning selle keskseks episoodiks on abiteost keeldunud talupoegade ja neid distsiplineerima saadetud karistussalkade vaheline kokkupõrge Mahtra mõisas 14. juunil 1856. Lisaks Mahtras toimunud rahutuste kirjeldamisele analüüsib autor teoses teoorise talupoja seisundit ning kohalikke agraarolusid laiemalt. Harriet Ann Jacobsi teos „Incidents in a Life of a Slave Girl“ on kanooniline autobiograafiline orjanarratiiv, mille ta pani kirja, kasutades pseudonüümi Linda Brent. Teoses kirjeldab orjusesse sündinud autor oma elu ja katsumusi Ameerika lõunaosariikides, põgenemist omaniku juurest, seitset aastat, mil ta varjas end oma vanaema pööningul, põgenemist põhjaosariikidesse ning neid viise, mis võimaldasid tal end viimaks vabaks osta ning toimetada vabadusse ka oma lapsed. Jacobs keskendub teoses seksuaalsele väärkohtlemisele, mille all naisorjad kannatasid, kuid analüüsib orjandusliku süsteemi kitsaskohti ka laiemalt.

Mõlemad kõne alla tulevad teosed on kirja pandud teatud kindlatel eesmärkidel, mis on seotud teksti eeldatava lugejaga. Neid erisugustes ajaloolistes kontekstides ning väljendusvormides kirja pandud tekste ühendab taotlus informeerida lugejat orjade eluolust ning orjanduse tingimustest. Sellised eesmärgid mõjutavad muuhulgas ka vahendeid, mille abil teose autorid oma lugu jutustavad ning oma tekstide usaldusväärsust kinnitavad.

Autobiograafiliste orjanarratiivide eesmärk ja adressaat

Elulookirjutuse uurijad Sidonie Smith ja Julia Watson nimetavad eluloo jutustamise eesmärkide seas soovi jäädvustada mingit teatud sündmust, uurida mõnd ajalooperioodi või väärtustada teatud kogukonda (Smith, Watson 2001: 10). Nagu teistegi omaelulooliste tekstide puhul, sõltuvad adressaadi mõjutamiseks tarvitatud strateegiad või vahendid autobiograafilistes orjanarratiivides nende kirjapanemise eesmärgist. Nende kultuuriliselt ja ajalooliselt spetsiifiliste teoste žanrilised eripärad on tugevalt mõjutatud poliitilistest taotlustest, mis eristavad orjanarratiive mitmetest teistest omaelulookirjutuslikest tekstidest (samas, 69). Autobiograafilised orjanarratiivid pakkusid orjastatud Aafrika-Ameerika subjektile esimest võimalust oma kogemuse tekstiliseks jäädvustamiseks ning loominguliseks eneseväljenduseks, kuid oma loo kirjapanemise eesmärk ulatub autori isiklikest kunstilistest taotlustest kaugemale. Kui teiste omaelulookirjutuslike tekstide põhiline ülesanne on autobiograafiatele ning ka orjanarratiividele keskenduva kirjandusteadlase James Olney sõnul pakkuda kordumatut sissevaadet jutustava subjekti kujunemise lukku, siis orjanarratiivide kirjutamist ja avaldamist tiivustas soov muuta lugejate meelt orjanduse pooldamiselt selle

taunimisele, et leida toetajaid abolitsionistlikule ehk orjandusevastasele liikumisele (Olney 1984: 48).

Harriet Jacobs viitab sellele eesmärgile oma eluloo eessõnas, määratledes ühtlasi ka teksti adressaadi:

Ma ei ole oma kogemustest kirjutanud selleks, et enesele tähelepanu tõmmata. [...] Ka ei soovi ma äratada kaastunnet iseenda kannatuste suhtes. Aga ma ihkan siiralt äratada põhjaosariikide naise teadmisele lõunaosariikide naiste olukorrast, kes on endiselt kütkeis, kes kannatavad, nagu mina kannatasin, ja paljud neist kordi hullemini.² (Jacobs 2002: 1.)

Jacobs ei maini oma teksti eesmärgina kunstilisi kaalutlusi, vaid soovi anda autorina oma lugejatele ülevaade tingimustest, millega orjanduses elavad inimesed silmitsi seisid. Tema sõnad illustreerivad, kuidas abolitsionistlike taotluste täitmiseks oli esmalt tarviline lugejaid harida ning pakkuda neile ülevaadet orjanduse argipäevast. Olgugi et põhjaosariikide lugejatel oli võimalik mõjutada orjanduslikku korda puudutavaid poliitilisi otsuseid, puudusid neil lõunaosariikide elukorralduse kohta täpsemad teadmised: „orjandus oli nende jaoks kauge, abstraktne ning tagajärgedeta“ (Sekora 1987: 495). Seetõttu muutus abolitsionistlike ringkondade jaoks oluliseks lugejate harimine ja nende ükskõiksuse murdmine. Orjanarratiiv kui pealtnägija tunnistus orjandusliku ühiskonnakorralduse argipäevast oli sobivaks tööriistaks, mis pakkus põhjaosariikide publikule „elulist ja vahetut ülevaadet orjuse deemonist“ (Fox-Genovese 1990: 184). Nendes tekstides kõnelesid orjanduse argipäeva kogenud autorid oma katsumustest, tuues päevavalgele selle ebainimliku süsteemi ebaõigluse. Seetõttu seadsid abolitsionistid sisse muljetavaldava võrgustiku (toimetajad, trükikojad jne) endiste orjade elulugude toimetamiseks ning avaldamiseks (Sekora 1987: 493).

Jacobsi elulugu on mitmetes toonilt apaklikes ja ülistavates retoorilistes pöördumistes adresseeritud põhjaosariikide naislugejatele. Nendes pöördumistes kiidab autor oma eeldatava lugeja õilsat hinge, rõhub tema südametunnistusele, palub oma lugejalt andeks, kinnitab oma loos esitatud faktide toesust, joonistab võrdluste kaudu välja erinevuse enda kui orja ja oma lugejate kui vabade naiste sotsiaalses positsioonis või palub oma adressaadil teksti vastu võtta teatud kindlal viisil: „Kuid, oo, te õnnelikud naised, kelle puhtust on lapsepõlvest saati kaitstud, kes olete olnud vabad oma kiindumuse objekti valimisel, kelle kodusid kaitseb seadus, ärge mõistke vaest, üksildast orjatüdrukut liiga rängalt hukka!“ (Jacobs 2002: 55). Nende pöördumiste kaudu demonstreerib autor, et ta jagab oma lugejatega sarnaseid väärtushinnanguid ning toob oma kogemuse viimastele sellega lähemale.

---

2 „I have not written my experiences in order to attract attention to myself. [...] Neither do I care to excite sympathy for my own suffering. But I do earnestly desire to arouse the women of the North to a realizing sense of the condition of two millions of women at the South, still in bondage, suffering what I suffered, and most of them far worse.“

Tänapäeva lugejal võib tekkida küsimus, miks adresseeris Jacobs oma narratiivi naislugejale, kellel puudus otsene poliitiline võim.³ Teksti toimetaja, tuntud abolitsionisti Lydia Maria Childi sõnul täitsid naised teksti ilmumise ajal ühiskonnas moraalsete ja vooorlike teenäitajate rolli, kes juhatasid oma lähedasi kõlbeliste eluviiside poole. Naislugejatel puudus teose ilmumise ajal küll valimisõigus, kuid Child loodab, et neil on võimalik mõjutada oma lähedaste vaateid: „Ma teen seda [abistab Jacobsit tema eluloo avaldamisega – K. N.] lootuses, et see virgutab südametunnistusega ning mõtlevais põhjaosariikide naistes kohusetunnet tarvitamiseks orjapidamise küsimuses oma moraalset mõjujõudu kõikides võimalikes olukordades“ (samas, 4).

Vaatamata tekstide avaldamise tarbeks üles seatud võrgustikule seadsid orjanarratiivide avaldamise aega iseloomustavad sotsiaalsed ja poliitilised olud ning ühiskonnas valitsevad eelarvamused abolitsionistlike eesmärkide saavutamisele omad takistused. Nii põhja- kui lõunaosariikide valge lugejaskond kahtles mustanahaliste intellektuaalsetes oskustes ja nende „võimes olla täiesti aus“ (Bailey 2009: 48). Seetõttu oli orjanarratiivi edukuse seisukohast oluline kummutada eelarvamused nii teksti autori kui tema rassikaaslaste suhtes. Samuti pidid orjanarratiivid pareerima lõunaosariikide eliidi kriitikanooli, kelle heaolu sõltus suuresti just orjandusliku tootmissüsteemi eelistest. Orjanarratiivides mõisteti selline elulaad otseselt hukka, mistõttu lõunaosariikide kriitikud nägid omaeluloolistes orjanarratiivides propaganda eesmärgil avaldatud liialdatud võltsinguid, mille eesmärgiks on nende traditsioonilise elukorralduse kahjustamine (samas).

Eelnevalt mainitud põhjustel (lugejate umbusaldus oriautorite vastu, põhjaosariikide kirjanduspubliku vähesed teadmised orjandusliku elukorralduse kohta) muutus lugejate usalduse võitmine endistest orjadest autorite jaoks oluliseks. Nii oriautorid kui orjanarratiivide abolitsionistidest toimetajad pidasid hoolikalt silmas, et need tekstid mõjuksid ka skeptiliselt meelestatud lugejate jaoks nii sisuliselt kui vormiliselt usaldusväärset ning nendes esitatud jutustaja hääl kõlaks autentselt ning autoriteetselt. Kirjandusteadlane William L. Andrews on välja toonud kolm aspekti, millele orjanarratiivide autorid kirjanduspubliku usalduse võitmiseks tähelepanu pöörasid. Esmalt keskenduti tugevalt teoses esitatud faktilisele materjalile (kes-mis-kus), sest igasugused pisidetailid võimaldasid kirjeldatud sündmusi paigutada tekstivälisesse reaalsusesse ja aitasid seega tõrjuda orjanduse pooldajate kriitikat. Teiseks pidi narratiivi süžee ehk struktuur, milles tekstis esitatud faktid tähenduse omandasid, olema lugeja jaoks veenev. Ning viimaks oli tähtis, et sündmusi edastav jutustajahääl mõjuks siiralt ning usaldusväärset. (Andrews 1990: 23.) Teksti usaldusväärse saavutamiseks ning jutustajahääl autoriteedi kehtestamiseks oli orjanarratiivide autoritel ning nende toimetajatel käepärast nii tekstiväliseid kui -siseseid strateegiaid. Järgnevas analüüsis keskendun pike-

---

3 Naised said USAs valimisõiguse alles aastal 1920.

malt Andrews'i nimetatud aspektidest kahele esimesele. Uurin Jacobsi näitel, kuidas oriautorid kasutasid mitmeid vahendeid (või kukkusid nende kasutamisel läbi), et paigutada narratiivides kirjeldatud sündmused tekstivälisesse maailma ning võita seeläbi lugejate usaldus. Samuti vaatlen, kuidas oriautorid toetusid levinud süžeestruktuuridele, et nende tekstid mõjuksid lugejatele ka vormiliselt usaldusväärselt. Neid taktikaid võib muuhulgas käsitleda publiku adresseerimise või määratlemise katsena, sest need mõjuvad teatud osale orjanarratiivi lugejatest.

Faktilise materjali kasutamine orjanarratiivides

Smithi ja Watsoni sõnul eristab eluloo jutustajaid romaanikirjanikest see, et esimesed neist peavad paratamatult viitama tekstivälisele maailmale ning „paigutama oma narratiivid nende endi ajalisse, geograafilisse ja kultuurilisse miljöösse“ (Smith, Watson 2001: 9). Tekstivälisele maailmale viitamine on seotud elulooliste tekstide referentsiaalse loomuga, mis Philippe Lejeune'i sõnul eristab selliseid žanre nagu biograafia ja autobiograafia fiktsionaalsetest kirjandustekstidest: „Vastandina kõigile fiktsionaalsetele vormidele on biograafia ja autobiograafia *referentsiaalsed* tekstid. Nii nagu teaduslik või ajalooline diskursus, soovitakse ka nendes edasi anda informatsiooni tekstivälise „reaalsuse“ kohta ja allutada neid *kontrollimise* katsele“ (Lejeune 2010: 215). Teksti referentsiaalsus annab lugejale võimaluse otsustada selle üle, kas kujutatud maailm vastab tegelikkusele või mitte, kas tekstides kõneletakse tõtt või mitte.

Lejeune'i teooria järgi hindab lugeja autobiograafilist teksti selle autori poolt välja pakutud autobiograafilisest lepingust lähtuvalt, mis kinnitab teksti autori, jutustaja ning peategelase ühtsust. Tema sõnul on autobiograafia puhul tegemist „lugemisviisiga samal määral, mil kirjutamisviisiga“ (samas, 222). Lugeja ja autor on „sõlminud“ vaikiva kokkuleppe, millele vastavalt teost loetakse. Autobiograafilise lepingu tõttu läheneb lugeja omaeluloolistele tekstidele fiktsionaalsetest tekstidest erinevalt ning eeldab, et tekstis esitatakse tõeseid väiteid, mis fiktsionaalsetes teostes puuduvad (Smith, Watson 2001: 9). Tekstis esitatud väidete toetus tagatakse Smithi ja Watsoni sõnul suures osas eluloojutustajate mälu autoriteediga, sest mälu funktsioneerib autori põhilise „arhiiviallikana“ (samas, 6). Ent mälu roll tõendusmaterjalina on problemaatiline, sest see on „on subjektiivne, väliselt kontrollimatu tõendusmaterjali vorm; [mis] on pigem tõendatud subjekti autoriteediga“ (samas). Oriautoritel niisugune autoriteet eelnevalt nimetatud põhjustel puudus ning see tuli enne jutustama hakkamist kehtestada.

Selle autoriteedi kehtestamiseks raamib orjanarratiive enamasti terve hulk lisamaterjali, mis aitab tekstis esitatud sündmused paigutada tekstivälisesse maailma ning kinnitada narratiivi autori olemasolu ning tema usaldusväärsust. Nii on orjanarratiivid sageli varustatud abolitsionistidest toimetajate eessõnadega ning lugejate jaoks usaldusväärsete ning autorist kõrgemal ühiskondlikul positsioonil olevate (enamasti valgete) ameeriklaste kirjutatud kaas-

kirjadega, mis laenavad oriautorile teatud jutustajaautoriteeti. Samuti lisati narratiivile ajaleheväljalõikeid orjade müügi- või tagaotsimiskuulutustega, mis näitavad, et tekstis esitatud faktilised väited (nt orjade oksjoni toimumise aeg või koht vms) vastavad tõele. Narratiivi raamivad kaaskirjad kinnitavad, et lugeja käes oleva teksti on kirja pannud usaldusväärne ja vooruslik inimene, kes on tekstivälises maailmas päriselt elanud ning orjandusliku süsteemi tõttu kannatanud. Kuna abolitsioniste süüdistati sageli valetamises, võltsitud narratiivide avaldamises, faktide fabritseerimises, ei kinnita tekste raamivad dokumendid ainuüksi teksti autori usaldusvärsust, vaid tõendavad James Olney sõnul esmajärjekorras tema eksistentsi (Olney 1984: 52). Samuti mõõndakse neis, et trükis avaldatud tekst pakub autentset ja moonutamata ülevaadet endisest orjast autori isiklikest kogemustest.

Harriet Jacobsi 1861. aastal välja antud teos demonstreerib, millised tagajärjed võivad olla autobiograafilise lepingu „rikkumisel“ orjanarratiivide puhul. Kui Jacobs avaldas oma teose „Incidents in a Life of a Slave Girl“ (1861) pseudonüümi Linda Brent all, et kaitsta endiselt orjuses viibivaid omakseid, tõi selline teguviis vältimatult kaasa vastasleeri kriitika. Orjanduse pooldajad süüdistasid teost fiktsionaalsuses ja pidasid teksti selle toimetaja Lydia Marie Childi abolitsionistlikuks väljamõeldiseks. Jacobsi tekst kaotas üsna kiirelt oma tähtsuse ning selle põhjuseks võis muuhulgas olla rikutud autobiograafiline leping. Kasutatud pseudonüümi tõttu ei olnud lugejal võimalik kindlaks teha, et narratiivi autor on ka tekstivälises maailmas eksisteerinud. Teos tõusis uuesti päevakorrale 1980. aastate lõpus, mil ajaloolane ja Jacobsi biograaf Jean Fagan Yellin tõestas arhiiviallikele toetudes Jacobsi autorluse, ning on hiljem leidnud oma kindla koha Aafrika-Ameerika kirjanduskaanonis.

Jacobsi narratiivi juhatab lisaks autori eessõnale sisse teksti toimetanud tuntud abolitsionisti Lydia Maria Childi eessõna, milles ta selgitab, et tunneb järgneva loo autorit isiklikult ning ei kahtle tema sõnades:

Käesoleva autobiograafia autor on minu isiklik tuttav ning tema vestmisoskus ja kombed täidavad mind kindlustundega [--] Ma usun, et neil, kes teda tunnevad, ei saa tekkida kahtlust tema tõearmastuses, olgu või mõned tema loo sündmused romaanistki romantilisemad. (Jacobs 2002: 3.)

Samuti seletab Child, kust on pärit Jacobsi võimekus kirjanikuna, ning ta valmistab lugejat ette järgnevateks lehekülgedeks, millel kujutatud sündmused võivad riivata voorusliku kirjanduspubliku pieteeditunnet.

Harriet Jacobsi teos paistab Yellini sõnul välja selle tõttu, et teosele lisatud kaaskirju ei kirjutanud valged mehed, vaid nende autoriteks olid naisõiguslane ja mustanahaline meeskirjanik – esimese kirjutas tuntud abolitsionist ja sufražettide liikumise tuline eestvõitleja Amy Post ja teise Jacobsi lähedane sõber, mustanahaline kirjanik George W. Lowther, kes oli samuti orjandusevastase liikumisega tihedalt seotud (Yellin 2002: xxv). Ühelt poolt võiks Jacobsi eestkostjate valikut käsitleda luhtumisena, sest kaaskirjade autoriteks ei ole valitud kõige kõrgemal sotsiaalsel positsioonil ja seega ühiskondlikult kõige usaldusväärsemaid isikuid, kellelt jutustaja-autoriteeti laenata. (See võiks samuti selgitada, miks teos üsna

pinkaks ajaks unustusse vajas.) Teisalt pakub selliste eestkostjate valik läbilõike Jacobsi eeldatavast publikust, kelle hulka autor arvab nii abolitsionistlikult meelestatud kui ka skeptilised põhjaosariikide valged naislugejad.

Tuntud süžeestruktuuridele toetumine kui pöördumisakt

Orjanarratiivi autor ei saa oma jutustamisioskusele või mälestuste autoriteedile lootma jääda ka põhjusel, et eluloo jutustamise puhul on mälule toetumine James Olney sõnul iseenesest juba loominguiline tegevus, mis „annab sündmustele tähtsuse, avastades mustri, millesse need sündmused sobituvad“ (Olney 1984: 47). Orjanarratiivide autoritel ei ole tema sõnul aga võimalik tunnistada, et nad tegelevad loominguilise tegevusega, sest umbuskliku publiku jaoks võrduks loetud lugu sedamaid väljamõeldise, fiktsiooni või valega (samas, 48). Seetõttu pidid tekstide autorid väitma, et nad kõnelevad sündmustest täpselt nii, nagu need aset leidsid, ilma fiktsionaliseerimise ja fabuleerimiseta, mälu keerdkäikudesse takerdumata või ilukirjandusse laskumata. Jacobs pöördub oma umbuskliku lugeja rahustamiseks tema poole sõnadega: „Lugeja, võid olla kindel, et see jutustus ei ole väljamõeldis. Ma tean, et mõned minu seiklused võivad tunduda uskumatud, kuid need on sellele vaatamata rangelt tõesed“ (Jacobs 2002: 1). Autor kasutab lugejat kõnetades sõna *fiction*, mis võib inglise keeles tähistada nii igasugust väljamõeldist kui kitsamalt võttes ilukirjanduslikku väljendust. Säärase pöördumisega Jacobs mitte ainult ei sea fakti ülemaks fiktsiooni kui väljamõeldise ees, vaid näib vastandavat orjanarratiivi ilukirjanduslikule väljendusele üldisemalt.

Ometi on kirjandusteadlased, näiteks Ted Bailey, Valerie Smith, Hazel V. Carby jt demonstreerinud, kuidas oriautorid laenavad oma publiku kõnetamiseks ja nende usalduse võitmiseks jutustamisvõtteid ja süžeestruktuure kaasaegsetelt populaarsetelt ilukirjandusžanritelt (sentimentaalne romaan, arenguromaan, *captivity narrative*, *conversion narrative*). Smithi sõnul toetus Harriet Jacobs oma loo jutustamisel 19. sajandil menukale sentimentaalse romaani traditsioonile, mis moodustas tähtsa osa tema narratiivi publiku või adreessaadi lugemisvarast (Smith 1990: 218). Toetumist populaarsetele kirjandusžanritele võib selgitada mitmeti. Ühelt poolt pakuvad need oriautorile võimalust oma läbielamiste mõistmiseks, sest inimesed mõtestavad oma kogemusi läbi kultuuris levivate mustrite või skriptide: „kogemus on diskursiivne, põimitud igapäevasesse keelde ja teadmistesse“ (Smith, Watson 2001: 25). Nii on sentimentaalne romaan käsitletav oriautorile käepärase diskursiivse tööriistana, mis aitab tal oma elukogemust kokku võtta ja kirjeldada.

Teisest küljest on ilukirjandusest tuntud mustritele toetumist võimalik käsitleda teatud pöördumisaktina, sest autor kasutab oma loo edastamiseks motive ja võtteid, mis on tema lugejatele juba tuttavad ning seetõttu ka usaldusväärsed. Andrews sõnul avastasid kirjutamis- ja toimetamisprotsessis osalenud oriautorid ja tekstide toimetajad narratiive avaldades õige ruttu, et „teatud tüüpi faktid, mis olid kindlatesse loostruktuuridesse paigutatud, mõjusid lugejate jaoks veenvalt“ (Andrews 1990: 23–24). Seetõttu ärgitasid abolitsionistidest toime-

tajad ning aktivistid orjanarratiivide autoreid oma jutustustes järgima varasemates tekstides ning orjandusevastastes kõnedes edukateks osutunud konventsioone. Üks edukaimaid orjauutoreid Frederick Douglass on Andrews'i sõnul kirjeldanud, kuidas teda manitseti kasutama oma kõnes teatud „istanduslikku kõnemanööri“, mis mõjuks tema kuulajate ja lugejate jaoks autentselt (samas). Sentimentaalne romaan, mis oli muuhulgas oluline kaasaegsete valitsevate ideoloogiate väljendajana, pakkus ühte lugejale juba tuttavat ning seetõttu usaldusväärset mudelit, mille abil orjanduse kogemust mõista ning ka publikule selgitada.

Sentimentaalsete romaanide lehekülgedel kirjeldati ning levitati omas ajas tähtsaid väärtushinnanguid ning nende kangelased esindasid teatud ideaale, mille poole teoste lugejad püüdisid või mille poole nad ühiskondlike normide kohaselt oleksid pidanud püüdlema. Ted Bailey sõnul demonstreerisid mustanahalised autorid populaarsetele kirjandusžanritele toetudes, et nad on omaks võtnud nende valgele publikule olulised väärtushinnangud (Bailey 2009: 49). Seega näitab Harriet Jacobs enda narratiivis, mis Smithi sõnul toetub Samuel Richardsoni „Pamelast“ (1740) alguse saanud võrgutamissüžeele (*seduction plot*),⁴ väärtustades tolle romaanikangelanna eeskujul vooruslikkust ning puutumatus. Oma eluloos väljendab ta end läbivalt selles ülevoolavas stiilis, mis on omane sentimentaalsete romaanide kangelannadele. Kõneledes oma omaniku lähenemiskatsetest, mainib autor kord antud lubadust oma vooruslikkus kindlasti säilitada: „Sõda minu elus oli alanud; ja otsustasin ka Jumala ühe abituima olendina, et mind ei vallutata iial. Oh, mind õnnetut!“⁵ (Jacobs 2002: 18.) Väljatoodud tsitaadis kirjeldab autor kirglikult, kuidas ta ei kavatsenud oma puhtust kaotada ning oma omaniku seksuaalsetele nõudmistele järele anda. Autor demonstreerib selliste tekstielementide kaudu, et talle on olulised samad väärtused (vooruslikkus, puutumatus), mida hindavad tema lugejad, ning isegi orjana püüdis ta samade ideaalide poole. Samuti näitab ta, et on igati võimeline end väljendama oma lugejate jaoks tuttavate jutustamisvõtete ja vormikonventsioonide kaudu. Autorina osutab ta sarnasustele enda loo ja romaanisüžeele vahel, mis on lugejatele juba tuttav. Seega pakub ta kirjanduspublikule võimalust võrrelda tema kannatusi neile juba armsaks saanud romaanikangelannade omadega ja tema kui teksti peategelasega samastuda (Smith 1990: 219.)

Teisalt demonstreerib Jacobs oma teoses, et need ideaalid olid talle kui orjastatud nais-terahvale kättesaamatud ning sentimentaalse romaani traditsioon ei võimalda tema kogemuse

---

4 Jacobs kirjeldab oma narratiivis, kuivõrd raske on orjast naisterahval tõrjuda omaniku seksuaalseid lähenemiskatseid. Tema teose sündmustik keerleb selle ümber, kuidas ta noore tüdrukuna on sunnitud oma omaniku dr. Flint'i lähenemiskatseid tõrjuma.

5 „The war of my life had begun; and though one of God's most powerless creatures, I resolved never to be conquered. Alas, for me!“

kõiki aspekte kirjeldada (samas). Sentimentaalse romaani narratiivsetele elementidele toetumine võimaldas Jacobsil kujutada, kuidas ta oli orjana oma omaniku ihade objekt ning kannatas pideva seksuaalse ahistamise käes, kuid pidi lugejate ees vabandama oma keha ning seksuaalsusega seotud valikute eest.⁶ Käsitledes avalikult oma intiimelulisi otsuseid ning muutes need poliitiliseks kõneaineks, väljub autor Yellini sõnul 19. sajandil viisakaks peetud diskursuse piiridest (Yellin 2002: xvi). Oma seksuaalsest ajaloost ja sellega seotud agentsusest, mida võiks siinkohal mõista kui võimet ning tahet teha ise oma kehaga seotud otsuseid, ei ole aga Jacobsil sentimentaalse romaani žanrikonventsioonide piirides ning publiku eelistusi silmas pidades võimalik vabandamata kõneleda (samas).

Kuidas mõjutasid orjanarratiivide eesmärgist tulenevalt valitud narratiivsed strateegiad tekstide vastuvõttu?

Nagu eelnevast selgub, osutusid abolitsionistlike eesmärkide poole püüdlemisel ning lugeja usalduse võitmisel teatud strateegiad edukamateks kui teised. Ühelt poolt tõi juba tuntud süžeesstruktuuridele ja jutustamisvõtetele toetumine kaasa orjanarratiivide žanrikonventsioonide⁷ kinnistumise ja pani aluse ühele omanäolisele kirjandusžanrile ning, nagu rõhutab Henry Louis Gates jr, ka tervele Aafrika-Ameerika ilukirjandustraditsioonile (Gates 2002: xvi). Teisalt seadis aga eelkäijate tekstides edukateks osutunud strateegiatele toetumine oriautorile enda loo jutustamisel teatud piirangud ning takistas Andrews sõnul isikupärase jutustajahääle väljakujundamist (Andrews 1990: 84). Samuti võisid narratiivide raamimisel verifitseerivate dokumentidega olla hoopiski äraspidised tagajärjed. Nagu märgib kirjandusteadlane John Sekora, muutusid orjanarratiivid abolitsionistlike eesmärkide kõlblikuks mitte mustanahaliste autorite jutustamisoskuse tõttu, vaid selle pärast, et valged kinnitasid nende lugude ja kogemuse autentsust (Sekora 1987: 497).

Populaarsetele kirjandusžanritele ja varem avaldatud orjanarratiividele toetumine ning nendes edukateks osutunud muustrite ülevõtmine muutis tekstid James Olney sõnul üksteisega liigagi sarnaseks, mistõttu leiab hilisem uurija neid lugedes „harva midagi uut või erilist, ikka ainult rohkem ja rohkem ühetaolist“ (Olney 1984: 46). Kuna toimetamis- ja avaldamisprotsessis muutusid abolitsionistlikud eesmärgid tähtsamaks autorite subjektiivse kogemuse

---

6 Jacobsi jutustaja kirjeldab, kuidas ta astub abieluvälisesse intiimsuhtesse mehega, kes ei ole tema omanik, et säilitada teatud kontroll oma keha üle.

7 James Olney nimetab orjanarratiivide žanrikonventsioonide hulgas autori allkirjaga graafilist portreefotot, tiitellehte sõnadega *written by himself/herself*, autori ning teiste ühiskonnategelaste eessõnu ja kaaskirju, sõnadega *I was born* algavat avalauset, lugema õppimise kirjeldamist, orjadele osaks langenud vägivalda kujutavaid episoodide, kirjeldusi orjade ostmiseks ning müümiseks korraldatud oksjonitest jne (vt Olney 1984: 50–51).

isikupärasest väljendamisest, on hilisemas uurimisloos kerkinud küsimus orjanarratiivide positsioonist nii autobiograafiana (subjektiivse mäletamise aktina) kui ilukirjandusena (kui subjektiivse loomingulise aktina).

Sentimentaalne romaan kui tollal populaarne kirjandusžanr pakkus endistele orjadele küll võimalust oma kogemuse mõtestamiseks ja lugejate usalduse võitmiseks, kuid nii mõnedki kirjandusteadlased on osutanud ka takistustele, mida selle žanri konventsioonidele toetumine orjanarratiivide autoritele seadis. Judie Newmani sõnul on „orjanarratiiv iselaadne näide vähemuskultuurist, mis peab end kujutama enamuskultuuri hullusärgis“ (Newman 2013: 26). Valerie Smith kirjeldab Jacobsi teksti analüüsidest omakorda, kuidas sentimentaalse romaani traditsioon pakkus paremaid eneseväljendusvõimalusi meessoost autoritele. Nende romaanide kangelased kehastasid nii kujunemisromaanidest (*bildungsroman*) kui seiklusjut- tudest tuntud mehelikkuse ideaali, mida iseloomustavad sellised märksõnad nagu individua- listlikkus, jõulisus ja ellujäämisinstinkt. Meesautorite kirjutatud orjanarratiivid tõestavad, et needsamad omadused olid vajalikud orjusest põgenemiseks või selle üleelamiseks. Samuti näitavad nende tekstid, et kujutatud ideaal oli läbi raskuste ka meesorjale kättesaadav. (Smith 1990: 216.) Naiste puhul aitasid kirjeldatud omadused küll orjanduse tingimustes toime tulla, kuid need eendusid naiselikkuse ideaalist, mis seisnes perikesksuses, allaheitlik- kuses, vagaduses ning vooruslikkuses (Carby 1987: 23). Agentsus või otsustamis- ja tegut- semisvõime, mida Harriet Jacobs oma autobiograafia jooksul korduvalt demonstreerib, selle ideaaliga aga ei sobinud, mistõttu on ta sunnitud oma intiimvalikute tõttu lugejate ees vabandama:

Tunne mulle kaasa ja vabanda mind, oo vooruslik lugeja! Sina ei ole iial teadnud, mida tähendab olla ori; olla seaduse või kommete poolt täienisti kaitseta; lasta seadustel end taandada vallasvaraks, mis on tervenisti kellegi teise tahtele allutatud. (Jacobs 2002: 55.)

Orjanarratiivid andsid lugejatele küll üsna palju informatsiooni orjanduse argipäeva kohta, kuid nende soov apelleerida publiku tunnetele ja kirjanduslikele eelistustele tähendas, et sageli „looritasid need tekstid orjanduse kõige häirivamaid aspekte“ (Spaulding 2005: 8). Hazel Carby sõnul on naissoost oriautorid näiteks oma keha ja seksuaalsust puudutavate küsimuste puhul meessoost autoritega võrreldes hoopis haavatavamal positsioonis. Meesorjale tähendas orjuse ja sellega paratamatult kaasneva füüsilise vägivalla käest põge- nemine, et ta võis oma ettevõtlikkuse abil tõusta sentimentaalse romaani kangelase positsioonile. Mustanahalistele naistele tähendas orjanduse küüsisst pääsemine sageli ka seksuaalvägivalla üleelamist. Sentimentaalse romaani kangelannad on Carby sõnul aga pigem nõus surema kui kaotama oma vooruslikkust. (Carby 1987: 32.) Seetõttu on naissoost oriauto- torid sunnitud oma ellujäämise ja kannatuste eest lugejate ees Jacobsi kombel vabandama, et nende kõlblustunnet mitte riivata. Niisiis olid oriautorid kammitsetud nii neile ainsana käepärast oleva žanri vormilistest konventsioonidest kui ka väärtushinnangutest, mida

peegeldavad ning kinnistavad sellele žanrile eeskujuks olevasse ilukirjandustraditsiooni kuuluvad teosed.

Sellele vaatamata saatis orjanarratiive nende kõrgajal Ameerika Ühendriikides suur müügiedu ja nende väljaandmine polnud mitte ainult populaarne, vaid ka kasumlik, sest neis käsitleti ajastu kõige teravamat probleemi (Nichols 1959: 149, 152). Seetõttu võiks väita, et autorite ja toimetajate valitud strateegiad (narratiivi raamimine verifitseerivate dokumentidega, toetumine kaasaegsetest populaarsetest kirjandusžanritest tuntud süžeestruktuuridele), mille eesmärgiks oli publiku kõnetamine ja nende usalduse võitmine, olid vähemalt osaliselt viljakad ning viisid seatud eesmärgile.

Implitsiitne lugeja Eduard Vilde romaanis „Mahtra sõda“

Vaatamata Eesti päris- ja teorjuslikule ajaloole ei ole eesti kirjandusest võimalik leida Aafrika-Ameerika autobiograafiliste orjanarratiividega võrreldavat rangete žanrikonventsioonidega omaeluloolist tekstitraditsiooni, mille keskmes oleks orjastatud inivid. Ka ei ole kohalikud kirjanikud ammutanud orjandusest inspiratsiooni nii tihti, nagu seda teevad tänapäevased uus-orjanarratiivide autorid Ameerika Ühendriikides. Orjandusel on aga oma kindel koht siinses (suulises) rahvapärilises (vt nt Laugaste 1976, Remmel 2008). Samuti on ka eesti kirjanikud oma loomingus kujutanud siinsel territooriumil valitsenud orjanduslikke süsteeme ja nende mõju üksikisikule. Pärilise ja teorjuse perioode puudutavad tekstid on osaks kohalikus kultuuriruumis levinud mõjukast 700-aastase orjaöö kujundist, mis pärineb Garlieb Merkelilt, kes eestlaste ja baltisakslaste vastanduses edastas esmakordselt koloniseeritute vaatepunkti (Lukas 2014: 138). 19. sajandi teisel poolel aset leidnud rahvusliku liikumise kontekstis saab see kujund laiema kõlapinna eestlaste ajalooteadvuses ning selle mõju kandub edasi 20. sajandisse (Laanes 2009: 127). 700-aastase orjaöö kujund on omakorda osaks rahvuslikus ajalooteadvuses püsivast laiemast müüdist, mis Marek Tamme sõnul näeb eestlaste ajaloos järjepidevat võitlust põlisrahva ja võõrvõimude vahel ning mida ajaloolane nimetab „eestlaste suureks vabadusvõitluseks“ (Tamm 2012: 48). See müütiliste mõõtmetega võitlus kestab läbi sajandite ja hõlmab mitmesuguseid episoodide, mille hulka Kersti Lust loeb muistse vabadusvõitluse, Jüriöö ülestõusu, Mahtra sõja, Vabadussõja ja metsavendluse (Lust 2007: 434). Neid ajaloolisi sündmusi oma teostes kujutanud kirjanikel on Tamme sõnul olnud täita oluline roll tolle müütiliste mõõtmetega võitluse kinnistamisel rahvuslikku ajaloonarratiivi: „Eesti rahvuslik ajalookultuur on olnud eeskätt kirjanike kujundada. Ajaloolaste ülesandeks on jäänud käibivate käsituste teaduslik lihvimine, allikate ja autoriteetidega toetamine.“ (Tamm 2012: 65.)

700-aastase orjaöö kujundi loomisesse panustavate tekstide puhul ei ole võimalik rääkida „stiilipuhastest“ Aafrika-Ameerika orjanarratiivide sarnastest autobiograafilistest tekstidest ning sageli on neis orjandusele viidatud pigem möödaminnes. Samuti iseloomustab kohalikke orjast käsitlevaid tekste žanriline mitmekesisus. Viiteid päris- või teorjusele on

võimalik leida üksikutest omaeluloolistest tekstidest. Nii on pärisorjusele viidanud näiteks August Kitzberg memuaarteose „Vana tuuletallaja noorepõlve mälestused“ (1924) esimestes peatükkides. Samuti kõneleb pärisorjusest Gustav Maltša käsikiri „Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest“, mille Rutt Hinrikus on määratlenud talupojaautobiograafiana (Hinrikus 2010: 190). Nendele lisaks puudutavad päris- ja teoorjust Eduard Vilde ajaloolisele triloogiale eeskujuks olnud Mahtra mõisavalitseja Ants Tertsuuse ning talumees Ants Velti käsikirjad. Vilde ajalooline triloogia, mille moodustavad romaanid „Mahtra sõda“ (1902), „Kui Anija Mehed Tallinnas käisid“ (1903) ja „Prohvet Maltsvet“ (1908), kujutab endast vast kõige tuntumaid ning mõjukamaid orjandust käsitlevaid tekste. Samuti võtavad 700-aastase orjaõo kujundiloomest osa järelromantilise perioodi ajaloolised jutustused, milles vastandatakse kohalikke baltisaksa aadlikke ning orjastatud eesti talupoegi (Salu 1981: 34). Selle traditsiooni tuntuimateks näideteks on Eduard Bornhöhe „Tasuja“ (1880) ja „Villu võitlused“ (1890) jt. Samuti on orjanduse kriitikal oma koht Juhan Liivi jutustuses „Vari“ (1894). Orjaõo kujundi kriitikat võime aga lugeda Ene Mihkelsoni „Ahsveeruse unest“ (2001) (Laanes 2009: 202). See nimekiri ei ole kahtlemata lõplik.

Eesti kirjanduse päris- või teoorjust puudutavate tekstide lugemisel on oluline silmas pidada, et kohalikud kirjanikud olid Aafrika-Ameerika autobiograafiliste orjanarratiivide autoritega võrreldes sageli soodsamas sotsiaalses positsioonis. Nagu artikli esimesest osast selgus, pidid orjanarratiivide autorid oma lugejaid muuhulgas veenma selles, et nad on tekstivälises maailmas reaalselt eksisteerinud, usaldusväärsed ja intellektuaalselt võimekad inimesed, mitte abolitsionistide poolt poliitiliste eesmärkide täideviimiseks välja mõeldud tegelased. Eduard Vilde kui juba tuntud kirjaniku ning kultuuritegelase teel selliseid takistusi ei olnud.⁸ Seega võiks eeldada, et autoril oli võimalik oma ajaloolise triloogia loomisel keskenduda eelkõige kunstilisele eneseväljendusele.

Sellisele võimalusele on viidanud ka kirjandusteadlane Villem Altkoa, kes näeb Vilde ajaloolise triloogia põhieesmärgina ajalooliste sündmuste ümbertöötamist kunstilistel kaalutlustel:

Ent Vilde kui ajaloolise romaani autori ülesandeks polnudki anda täpseid fakte, ajalugu ilukirjanduslikus kujunduses, vaid luua ajaloolisele andmestikule toetuv kunstiteos, valides ja kujundades kasutada olevat materjali teose kompositsiooni ja ideestiku nõuete kohaselt – püsides seejuures siiski ajaloolise tõe piires. Veel enam aga – elavdades ja tõlgendades tolaeagseid tegelaskujusid ning nähtusi kunstiliselt. (Altkoa 1973: 181.)

Altkoa tsitaadist aga selgub, et ajaloolise romaani žanrieripärade ning teose aineseks valitud sündmuste tõttu ei olnud Vilde oma minevikutõlgenduses läbinisti vaba ning ta pidi

---

8 Tõsi, Eduard Vildel ei olnud ajaloolist triloogiat kirjutades täiesti vabad käed ning ta pidi arvestama tsensuuri nõuetega (vt Altkoa 1973: 160), kuid viimased ei seadnud tema kui autori olemasolu kahtluse alla.

püsima „ajaloolise tõe“ piirides. Romaani ajaloolist tõepära hindasid eelkõige teksti lugejad, kellest üks osa oli olnud lähiminevikus aset leidnud Mahtra mässu tunnistajaks ja mäletas romaani keskmes olevaid talurahvarahutusi veel elavalt. Mõnab Alttõagi, et „Mahtra kokkupõrge ja selle järeloomad, Anija meeste peksmine ja maltsvetlaste valge laeva ootamine polnud rahva mälestustest veel kustunud“ (sammas, 166). Seetõttu pidi Vilde triloogia loomisel arvesse võtma teose potentsiaalse lugeja ootusi ning vormima oma versiooni ajaloolisest tõest nendele ootustele vastavalt.

Publiku ootuste arvessevõtmisest on autor kõnelenud ka romaani 1924. aasta väljaande eessõnas, milles ta sõnastab nii teksti eesmärgi kui määratleb ära selle osa teose lugejatest, kelle mälestusi ta teost ette valmistades arvesse võttis. Vilde sõnadest selgub, et autor ei ole romaani loomisel lähtunud eelkõige kunstilistest taotlustest. Isikupärase kunstiteose loomisest enam seab ta oma teksti eesmärgiks ajaloolise materjali tõepärase kujutamise ning lugejate ootustele vastamise. Ühelt poolt seadis kirjanik endale ülesandeks anda Mahtra mässu kaudu lugejale ülevaade teoses kujutatud ajajärgust ning teisalt soovis ta romaani kirjutamise seisukohalt lähiminevikus aset leidnud sündmuste kirjeldamise abil kritiseerida feodalismi ja autokraatiat oma kaasajal:

Mul ei ole mitte nõu Mahtra sõda üks i kirjeldada [---] Kuigi ma neid sündmusi, mis oma jutustusele olen värvikaks tagaseinaks valinud, nii asjalikult kui ajalooliselt õieti ja võimalikult täielises raamis lugejale püüan silma ette tuua, on minu peasihiks siiski midagi muud: ma tahan romaanis tähendatud ajajärgust, teoorjuse lõpust Tallinnamaal, enese nõrka jõudu mööda üldist pilti joonistada. [---] Olevik eriti oli tulekardetavaks tunnistatud. Võis ju eesti lehes üksikust mõisnikust vahel ka halba teatada – et ta taas tõstnud talupoegade renti või võtnud mõnelt vallalt koolimaja ära jne. Kuid süsteemist ja institutsioonist sunniti täiesti vaikima. Olevikku ei tohtinud paljastada, pidi siis katsuma minevikku paljastada, et kaudegi luua – õigemini kohendada ja korraldada – rõhutatud massides vihkavat meeleolu kõige vastu, mida see ammuiganenud süsteem kurba ja kurja oli soetanud. (Vilde 2007: 411.)

Vilde seab oma teose eesmärgiks teatud ajajärgul valitsenud ühiskondlike olude dokumenteerimise või talletamise, mistõttu läheneb kirjaniku tegevus hoopiski ajaloolase omale. Samuti on tsitaadist võimalik näha, et autor soovis oma teose abil muuta lugejate suhtumist selle ajalooliste nähtuste järeloomjadesse, mida ta oma teoses kujutab ning mis on aktuaalsed teose avaldamise kaasajal.

Nii ühe kui teise eesmärgi saavutamise jaoks on kasulik kui autori minevikutõlgendus on romaani publiku jaoks usaldusväärne ning ning autori versioon minevikusündmustest ei eenduks liialt lugejate omast. Lugejad, keda kirjanik oma teksti luues eelkõige silmas pidas, kellele ta oma teksti adresseeris, on Vilde määratlenud eelnevalt tsiteeritud eessõnas:

Kahju oli poliitiliselt nii tänulikkude ainestikku, mille avalikkuse ette kandmiseks korraga võimalus avanenud, karpida, painutada, vaba luulega liialt katta, ning kahju neile paljudele, kes minu tootest kõige eel ajaloolist tõepärasust ootasid, nende hulgas minu vabatahtlikud ja hangitud kaastöölised rahva seas, pettumust valmistada. Ei saanud teisiti – ajastu poliitiline õhkkond oli niisugune. (Sammas, 412.)

Vilde sõnul on ta romaani kirjutamisel püüdnud arvestada teose informantidega, kelle käest ta kirjutamiseks materjali kogus. Autor on kirjeldanud, kuidas ta püüdis teose aluseks olevat ainekku omalt poolt võimalikult vähe töödelda, kuid lisaks sellele on ta kasutanud teisigi taktikaid, et oma minevikutõlgenduse ajaloolist tõepära lugejatele kinnitada.

Autor näeb teoses suurt vaeva, et romaanis kujutatud sündmuste kirjeldusi allikatele toetudes verifitseerida ja seeläbi saavutada ajaloolist tõepära. Nagu Aafrika-Ameerika oriautorid, on ka Vilde romaani lülitanud mitmeid dokumentaalseid materjale. Tänu Konstantin Pätsile, kes oli Vilde tööandja ajalehe Teataja juures, sai kirjanik teose ettevalmistamiseks ligipääsu Eestimaa kubermanguarhiivile. Ta uuris põhjalikult mässule eelnenud ja palju segadust tekitanud talurahvaseadusi (aastatest 1804, 1816, 1856), ülestõusu puudutavaid juurdlus- ja kohtuprotokolle, rahunusi kajastanud ajaleheartikleid ning kohalikke agraarolusid kirjeldanud baltisaksa ajaloolaste (Otto von Rutenbergi⁹, Axel von Gerneti¹⁰, Eduard von Bodisco¹¹, V. T. Blagoveštšenski¹²) teoseid, tsiteerides neid romaani lehekülgedel kohati lausa sõna-sõnalt (Jõgi 2007: 423). Samuti oli kirjaniku kasutada mässu sündmustes osalenud või neid pealt näinud inimeste mälestusi. Nende hulgas toetus ta Mahtra mõisavalitseja Ants Tertsiuse ning talumees Ants Velti käsikirjadele, millest viimasel põhineb romaani 16. peatükk. Samuti on Vilde „Mahtra sõja“ teksti täiendanud ohtrate selgitavate alamärkustega, milles ta tsiteerib erinevaid dokumentaalseid allikaid. (Alttoa 1973: 166–180.)

Selline dokumentaalsete allikmaterjalide tsiteerimine ilukirjanduse kontekstis oli Mall Jõgi sõnul omas ajas, mil ilukirjanduslik väljendus tähistas eelkõige väljamõeldist, uudne ning võõras:

Vilde on esimene eesti kirjanik, kes on ilukirjanduslikku teosesse sel määral sisse toonud dokumentaalse aine: ajalooülevaated, publitsistliku agraarsuhete analüüsi, päevikud, asjaosaliste mälestused, kirjad. [...] Ilukirjandus ja ajalooline faktikirjandus olid tollal rangelt lahus, kaks eri asja. Vilde ajalooline triloogia aga, ühendades kunstiliseks tervikuks väljamõeldise ja dokumendi, kauniskirjanduse ja ajaloo, hälbis sellest tõekspidamisest, oli erinev. (Jõgi 2007: 413–422.)

Seega endus Vilde romaan sellest, millega autori potentsiaalne lugeja võis ilukirjandus-teksti puhul harjunud olla. Linda Hutcheoni sõnul lisatakse ajaloolistesse romaanidesse tekstiväliseid detaile, mida oleks võimalik kontrollida, selleks et teos mõjuks usutavalt. Samuti muudavad need tekstis kujutatud fiktsionaalse maailma spetsiifilisemaks. (Hutcheon 2000: 838.) Vilde toetumist dokumentaalsele materjalile selgitab Alttoa aga eelkõige

---

9 „Läänemeremaade Liivi-, Eesti-, ja Kuramaa ajalugu“ (1859–1860).

10 „Talumaa müümine Eestimaal ja Eestimaa agraarstatistika materjale“ (1901).

11 „Talurahva agraarõiguse ajalugu ning süsteem Eestis“ (1902).

12 V. T. Blagoveštšenskit peetakse anonüümselt ilmunud teose „Eestlane ja tema isand“ (1891) autoriks.

ebasoodsate töötingimustega, mis sundisid autorit ajasurve all sageli öösiti kirjutama: „Ei ole siis imestada, kui romaanides leidub nõrgemaid kohti või kui ilukirjanduslikult töötlemata materjali tekstisse sattus, mida kirjanik hiljem redigeerimisel on kohendanud või kõrvaldanud“ (Alttoa 1973: 159). Siinkohal kerkib aga küsimus, kas autori valitud väljendusviisis, mis läheneb kohati pigem ajalookirjutusele, võiks näha teatud pöördumisakti, mille eesmärgiks on tekitada oma lugejates usaldust, või oli harjumuspärasest ilukirjanduslikust väljendusest kõrvalekaldumise tulemuseks hoopis lugejate skeptilisus.

Enamasti ei pea romaanikirjanikud oma teoste loomisel tekstivälist maailma arvesse võtma ega ajaloolase või teadlase kombel lugejale selle kohta kontrollitavat informatsiooni andma. Philippe Lejeune'i sõnul eristab just see fakt kõiki fiktsionaalseid vorme autobiograafilistest tekstidest, mis on samuti kontrollimise katsetele allutatud (Lejeune 2010: 215). Vilde teksti analüüsimiseks ei ole aga ajaloolise ja fiktsionaalse vastandus kõige sobilikum, sest see opereerib ajaloolise ja fiktsionaalse diskursuse piiril. Teos panustab ajaloolise teadmise loomisesse mässi sündmuste kohta ning Mall Jõgi leiab, et „Vilde ajaloolise triloogia jõuline, rahva mälul ja autentsetel dokumentidel põhinev ajalookirjutus [hakkas] omakorda mõjutama meie ajaloolaste kontseptsioone“ (Jõgi 2007: 418). See tähendab omakorda, et lugeja võis tekstilt oodata teatud tõeseid väiteid, mida fiktsionaalsetelt tekstidelt üldjuhul ei oodata. Samuti võis ta tekstilt oodata nende väidete tõestamist.

Vilde on romaani tekstis esitatud väiteid tõestanud nii tekstile lisatud mahukates joonealustes märkustes, milles autor tsiteerib ajaloolaste töid, või viidanud loetud ajaloolisele materjalile otse teksti sees. Teose üheksandas peatükis kirjeldab kirjanik kohalikke agraarolusid ning nende ajaloolist väljakujunemist. Muuhulgas lausub ta, et pärisorjuse kaotamine 1816. aastal oli talupoegadele pigem kahjulik: „Kasu asemel tõesti kahju sai balti talupoeg kingitud vabadusest, vähemalt hulgaks ajaks. Sest mida hakkab inimene priiusega peale, kui tal midagi suhu pole pista?“ (Vilde 1955: 117.) Oma väite tõestamiseks on autor lisanud sellele mahuka alamärkuse, milles ta tsiteerib Otto von Rutenbergi teost „Geschichte der Ostseeprovinzen, Liv-, Esth- und Kurland von der ältesten Zeit bis zum Untergang ihrer Selbständigkeit“ (1859–1860) ning Axel von Gerneti raamatut „Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland“ (1865–1920). Romaani 13. peatükis tutvustab Vilde lugejatele 1856. aastal vastu võetud „Eestimaa Talurahva Seadust“, mis põhjustas romaani keskmes oleva mässi sündmused. Seadusest kõneledes viitab autor ka allikatele, mille abil tema sõnu kontrollida oleks võimalik: „Uue seaduse teatajate seas oli ka J. V. Jannseni „Perno Postimees“, mis 1857. aastal Tallinnamaal oli hakanud ilmuma“ (samas, 165). Nii joonealuseid kui tekstisiseseid viiteid allikatele, millele autor teose ettevalmistamisel toetus, on romaani lehekülgedel teisigi, andes lugejatele nii suurepärase võimaluse autori minevikutõlgendust kontrollida.

Dokumentaalse allikmaterjali integreerimine romaaniteksti aitab Vildel vähemalt vormiliselt läheneda mässu sündmuste kirjeldamisele ajaloolase täpsusega ning Alttoa hinnangul võib kirjaniku tegevust ajaloouurijana lugeda üsnagi edukaks:

Uurijate üksmeelne hinnang tunnustab kõrgelt Vilde tööd ning saavutusi ajaloolise töepärasuse tabamisel, seda enam, et tal tuli tegutseda mitte ainult ajastu nähtusi kunstiliselt valgustava kirjanikuna, vaid ka ajaloouurijana. 1850.–1860. aastate sündmused olid tol ajal täiesti puutumata ala balti ajalooteaduses. Vilde näitas end ka ajaloouurijana ülesande kõrgusel. [...] Üldiselt on aga Vilde töö ajaloouurijana püsiva väärtusega, kajastades üht etappi meie vastava teaduse ajaloos. (Alttoa 1973: 180.)

Selles kirjelduses on Alttoa küll pisut liialdanud, sest nagu eelnevalt kirjeldatud, toetub autor sündmuste rekonstrueerimisel ning kohalike agraarolude kirjeldamisel ka kaasaegsete ajaloolaste töödele, kuid autori enda sõnul oli ajalooline täpsus vajalik just publikut silmas pidades ning Mall Jõgi arvates oli autor lugeja ettekujutuste ja ootustega arvestamisel edukas: „Kõik need kolm romaani kajastasid andeka kirjaniku sule ja suhtumise läbi eelkõige rahva enda ettekujutust ja mälestusi oma üsna hiljutisest ajaloost“ (Jõgi 2007: 418). Seega on lugeja ootustega arvestamine aidanud autoril luua ilukirjandusliku teose, milles esitatud sündmuste tõlgendus vastab tema lugejate arusaamale mässu sündmustest.

Ühelt poolt saatis teost selle ilmumise ajal suur menu: „Romaani mõju omaaegsele lugejale oli uskumatu. Vaevalt oli sada aastat tagasi kirjaoskajat eestlast, kes polnud lugenud „Mahtra sõda““ (Jõgi 2007: 416). Teisalt toob teosesse lisatud dokumentaalne materjal ning selle vähene töötlemine kaasa noore Friedebert Tuglase terava kriitika, kes tõmbab ajaloolise ja ilukirjandusliku väljenduse vahele selge eraldusjoone, heites Vilde teoste ette ebaühtlast ülesehitust ja kritiseerides tema tekste sõnadega:

Kõik, millel aga Mahtra ja Anija rahutuste või Maltsveti liikumisega kaudseltki tegemist on tarvitatakse ilma muutmata, ilukirjanduslikult ümber töötamata: olgu see ajalugu, ajakirjandus, mälestuskirjad, valituslikud seaduseaktid või rahvajutud. Siin ei ole ajaloolikku romaani, siin on ajalugu ja romaan. (Tuglas 1909: 179.)

Tuglase sõnadest aimub, et kaasaegsed Noor-Eesti kriitikud, kes hindasid kirjandust eelkõige estetistliku nähtusena, ootasid Vilde teoselt esmajoones kunstilist taset. Autor, kes oli mõjutatud naturalismist, seevastu leiab, et ta peaks lugejale eelkõige pakkuma ajaloolist täpsust. Teoste avaldamise ajal aktsepteeritud kirjanduskonventsioonide kohaselt välistas üks eesmärk aga teise. Kirjanik isegi on möönnud, et ta ajaloolise töepära saavutamiseks teinud teose kunstilises pooles mööndusi: „Romaanis on püütud olla võimalikult ajalooline. Vahest läksin selles suhtes kaugemale kui teosele kunstiliselt kasulik oleks olnud. Aga ma olin kiusatuses.“ (Vilde 2007: 412.) Kuna kirjanik püüdis romaani ette valmistades arvestada ka oma lugejate ettekujutusega mässu sündmustest, võiks dokumentaalsete allikate tsiteerimist vaadelda kui ajaloolastelt laenatud taktikat, mida autor kasutab oma minevikutõlgenduse verifitseerimiseks. Seega võiks arhiividokumentide tsiteerimist käsitleda tööpooldest kui teatud pöördumisakti, millega autor soovis kehtestada oma minevikutõlgenduse vastavust

ajaloolisele tegelikkusele, nii nagu seda mõistavad tema lugejad, ning anda sellega oma jutustusele viimaste silmis autoriteeti.

Kokkuvõtteks

Nii Jacobs kui Vilde on oma teoseid kirja pannes arvestanud oma potentsiaalse lugeja võimalike ootustega, et paremini saavutada tekstidele seatud eesmäärke, mis olid seotud lugejate informeerimisega orjanduse argipäevast. Jacobs adresseeris oma narratiivi põhjaosariikide valgele naislugejale, soovides võita tema poolehoidu orjandusevastasele liikumisele. Abolitsionistlike eesmärkide täitmiseks lootis ta rõhuda naislugejate südametunnistusele, et need kasutaksid ära moraalset mõjujõudu, mis neil kaasaegses ühiskonnas oli. Endisest orjast autorina võttis ta arvesse oma publiku negatiivseid eelarvamusi ning püüdis oma teksti tõeväärtust dokumentaalse lisamaterjali abil kinnitada. Tema tekstile sai aga esialgu saatuslikuks autobiograafilise lepingu rikkumine pseudonüümi kasutamise, mistõttu tema narratiiv pikaks ajaks unustusse vajus. Autor oli edukam struktuurse usaldusväarsuse saavutamisel, sest ta toetus oma loo jutustamisel lugejale juba tuttavatele žanrikonventsioonidele. Vilde seadis enesele eesmärgiks lugejaid teatud ajajärgust informeerida ning samuti soovis ta minevikusündmuste kujutamise abil kommenteerida oma kaasaega. Autorina oli ta aga Jacobsist erineval sotsiaalsel positsioonil, mistõttu ei pidanud ta oma usaldusväarsuse kinnitamiseks nii palju vaeva nägema. Sellegi poolest püüab ta oma lugejate ning „kaastõeliste“ soovidega võimalikult palju arvestada ning pakkuda romaanis minevikuvõersiooni, mis vastaks tema publiku ootustele. Selle minevikuvõersiooni verifitseerimiseks toetub ta Ameerika oriautoritega sarnaselt dokumentaalsele abimaterjalile, mis aitab tal tekstis kirjeldatud sündmusi paigutada tekstivälisesse maailma ning võimaldab lugejal selles esitatud väidete tõesust kontrollida. Teose vaieldamatu populaarsus kinnitab, et kaasaegne lugeja jäi tema sündmustetõlgendusega valdavalt rahule, olgugi et mõned kriitikud leidsid sellise väljenduse olevat midagi muud kui ilukirjanduse.

Kirjandus

Altoa, Villem 1973. Ajalooline triloogia. – Villem Altoa, Eduard Vilde sõnameistrina. Tallinn: Eesti Raamat, lk 154–254.

Andrews, William L. 1990. The Novelization of Voice in Early African American Narrative. – PMLA. Special Topic: African and African American Literature, Vol. 105, No. 1, pp. 23–34. – DOI: 10.2307/462340.

Bailey, Ted 2009. Portraits of Piety. Authenticating Strategies in Slave Narratives and Two Antebellum African-American Novels. – The Anachronist, No. 14, pp. 47–66.

Booth, Wayne 1983 [1961]. The Rethoric of Fiction. Chicago, London: The University of Chicago Press.

- Carby, Hazel V.** 1987. *Slave and Mistress. Ideologies of Womanhood Under Slavery. – Reconstructing Womanhood.* New York, Oxford: Oxford University Press, pp. 20–39.
- Fox-Genovese, Elizabeth** 1990. *My Statue, Mu Self: Autobiographical writings of Afro-American Women. – Reading black, reading feminist: a critical anthology.* Ed. Henry Louis Gates Jr. New York: Meridian Books, pp. 176–204.
- Gates, Henry Louis Jr.** 2002 [1987]. Introduction. – *The Classic Slave Narratives.* New York: New American Library, lk xi–xxx.
- Hinrikus, Rutt** 2010. Gustav Maltsa käsikirjast. – Methis. *Studia Humaniora Estonica.* Omaelulookirjutus eesti kultuuriloos. Koost ja toim L. Kurvet-Käosaar, nr 5–6, lk 189–191. – DOI: 10.7592/methis.v4i5-6.516.
- Hutcheon, Linda** 2000. *Historiographic Metafiction. – Theory of the Novel.* Ed. by M. McKeon. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, pp. 830–850.
- Jacobs, Harriet A.** 2002 [1861] *Incidents in the Life of a Slave Girl: Written by Herself.* Cambridge, London: Harvard University Press.
- Jõgi, Mall** 2007. Dokumentaalromaan XX sajandi algusest. – Eduard Vilde, *Mahtra sõda.* Tallinn: SE&JS, lk 415–427.
- Lejeune, Philippe** 2010. Autobiograafiline leping. – Methis, *Studia Humaniora Estonica.* Omaelulookirjutus eesti kultuuriloos. Koost ja toim L. Kurvet-Käosaar, nr 5–6, lk 196–223. – DOI: 10.7592/methis.v4i5-6.530.
- Laanes, Eneken** 2009. Balti põiming: 700-aastase orjaöö kujundi kriitika. – Eneken Laanes, *Lepitamatud dialogid: subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis.* Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 199–214.
- Laugaste, Eduard** (toim) 1976. *Saaksin ma saksa sundijaks. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt I.* Tallinn: Eesti Raamat.
- Lust, Kersti** 2007. *Mahtra sõja tähendus omas ajas ja ajaloomälus.* – Eduard Vilde, *Mahtra sõda.* Tallinn: SE&JS, lk 429–434.
- Lukas, Liina** 2014. Muistne vabadusvõitlus baltisaksa romaanis. – *Autogenees ja ülekanne: moodsa kultuuri kujunemine Eestis.* Koost R. Undusk. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 87–108.
- Newman, Judie** 2013. *Slave Narratives and Neo-Slave Narratives. – The Cambridge Companion to the Literature of the American South.* Ed. S. Monteith. Cambridge, New York: Cambridge University Press, pp. 26–38. – DOI: 10.1017/cc09781139568241.003.
- Nichols, Charles H.** 1959. Who read the slave narratives? – *The Phylon Quarterly*, Vol. 20, No. 2, pp. 149–162. – DOI: 10.2307/273218.
- Olney, James** 1984. „I Was Born“: Slave Narratives, their Status as Autobiography and as Literature. – *Callaloo*, No. 20, pp. 46–73. – DOI: 10.2307/2930678.
- Rommel, Mari-Ann** 2008. *Mõisalegendid: Harjumaa.* [Tallinn:] Tänapäev.
- Salu, Herbert** 1981. *Kuhu päike ei paista. Ühiskondlike probleemede Eduard Vilde loomingus.* Stockholm: Välis-Eesti & EMP.
- Smith, Sidonie, Julia Watson** 2001. *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives.* Minneapolis, London: University of Minnesota Press. – DOI: 10.5749/minnesota/9780816669851.001.0001.

- Smith, Valerie** 1990. „Loopholes of Retreat“: Architecture and Ideology in Harriet Jacobs’s *Incidents in a Life of a Slave Girl*. – *Reading black, reading feminist: a critical anthology*. Ed. H. L. Gates Jr. New York: Meridian Books, pp. 212–227.
- Sekora, John** 1987. *Black Message / White Envelope: Genre, Authenticity, and Authority in the Antebellum Slave Narrative*. – *Callaloo*, No. 32, pp. 482–515. – DOI: 10.2307/2930465.
- Spaulding, Timothy A.** 2005. Introduction. *The Slave Narrative and Its Postmodern Counterpart*. – *Re-forming the past: history, the fantastic, and the postmodern slave narrative*. Columbus: Ohio State University Press, pp. 1–23.
- Tamm, Marek** 2012. Eestlaste suur vabadusvõitlus. Järjepidevuse ja kordumise mustrid Eesti kultuurimälus. – Marek Tamm, *Monumentaalne ajalugu: esseid Eesti ajalookultuurist*. Loomingu Raamatukogu, nr 28–30. Tallinn: Kultuurileht, lk 48–64.
- Tuglas, Fr[iedebert]** 1909. Eduard Vilde ja Ernst Peterson. – *Noor-Eesti*. III. [Tartu:] Noor-Eesti, lk 113–194.
- Vilde, Eduard** 2007 [1924]. Autori saatesõna romaani „Mahtra sõda“ 1924. a. väljaandele. – Eduard Vilde, *Mahtra sõda*. Tallinn: SE&JS, lk 410–412.
- Vilde, Eduard** 1955 [1902]. *Mahtra sõda*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Yellin, Jean Fagan** 2002 [1987]. Introduction. – Harriet A. Jacobs, *Incidents in the Life of a Slave Girl* Written by Herself. Cambridge, London: Harvard University Press, pp. xv–xli.

Kadri Naanu – Tartu Ülikooli kirjanduse ja kultuuriteaduste doktorant. Peamisteks uurimisteemadeks on Aafrika-Ameerika kirjandus ning orjuse ja orjanduse kujutamine eesti ja Aafrika-Ameerika kirjanduses.

E-post: kadri.naanu[at]gmail.com

The Impact of Implied Reader on Harriet Jacobs' Slave Narrative *Incidents in a Life of a Slave Girl* and Eduard Vilde's Historical Novel *Mahtra sõda*
Kadri Naanu

Keywords: life writing, autobiographies, historical novels, abolitionism

Texts that depict slavery or serfdom, both autobiographical and fictional, are often written with a purpose that is not restricted to the artistic objectives of a particular author. Their purpose may be to find supporters for the abolitionist cause, to provide the readers with an understanding of the everyday conditions of slavery or serfdom, or to use the past in order to speak about the present, etc. In order to reach these objectives and not alienate their audience, the literary work has to take into account the reader's expectations (i.e., regarding the genre) or their prejudice (i.e., regarding the author). This means that these supposed ideas or prejudices influence the ways in which authors tell the story. This article explores the dynamics of address in Harriet Jacobs's autobiographical slave narrative *Incidents in a Life of a Slave Girl* (1861) and Eduard Vilde's historical novel *The War of Mahtra* (1902) in order to outline the strategies the authors use to gain the reader's trust and connect their work with the world outside the text. These strategies have also influenced the reception of the work.

Harriet Ann Jacobs' autobiographical slave narrative *Incidents in a Life of a Slave Girl* that was published under the pseudonym Linda Brent relies on many strategies used by slave narrators who sought to find supporters for the abolitionist cause. Jacobs addresses her text to the white women in the North. As a former slave she had to take her audience's prejudice against black people into account and try to overturn them in her narrative. In order to gain her readers' trust, she incorporates cover letters that attest to her reliability as a reader as well as other documents.

Eduard Vilde's novel *The War of Mahtra* is the first part of the author's historical trilogy that focuses on the peasant insurrections that took place in the Estonian territory after the new peasant law of 1856. The central episode of the novel is the insurgency in the Mahtra manor where the peasants revolted against the soldiers sent to discipline them. The events of the insurrection were still in the memory of the novel's readers when Vilde published the text. For this reason it was important for the author to align his view of the insurrection with the readers' understanding of the events. Therefore, the author relies on historical records that he cites in his novel (a narrative device not used at the time by other authors) and incorporates evidence from archival documents into his text.

Kadri Naanu – a PhD student in Literature and Cultural Studies at the University of Tartu. Her main research areas are African-American literature and the depiction of slavery in African-American literature, and serfdom and tenant serfdom in Estonian literature.

E-mail: kadri.naanu[at]gmail.com